

Financira
Evropska unija

KNJIŽICA Z RAZISKANIMI ZGODBAMI DIJAKOV

SINAGOGA

CENTER JUDOVSKÉ KULTURNE
DEDIŠČINE SINAGOGA MARIBOR

GLOCAL FACTORY

Tehnička škola i
prirodoslovna gimnazija
Ruđera Boškovića
Osijek

WCIES

NANSEN DIJALOG CENTAR

Vsebina

Uvod.....	2
Raziskane zgodbe s Hrvaške.....	3
ZGODBA OTTI BERGER.....	3
ZGODBA KAMILA FIRINGERJA.....	4
ZGODBA OSCARJA NEMONA.....	5
ZGODBA DARKA FISCHERJA.....	6
Raziskane zgodbe s Poljske.....	8
ZGODBA O MIRIAM IN DRUŽINI BACHUL.....	8
ZGODBA KRYSTYNE BUDNICKE.....	9
ZGODBA MIRE KRUM-LEDOWSKI.....	10
SAMUEL STOEGER V KRAKOVSKEM GETU.....	11
Raziskane zgodbe iz Italije.....	13
ZGODBA DONATELLE LEVI.....	13
ZGODBA MAGDE BODNER.....	14
ZGODBA RITE ROSANI.....	15
Viri in literatura.....	18

Uvod

Ta knjižica je bila pripravljena v sklopu projekta UNITED – UNderstand, Inform, Think, EDucate, ki ga pod okriljem programa CERV sofinancira Evropska unija. Projekt UNITED temelji na medinstitucionalnem sodelovanju javnih zavodov, nevladnih organizacij in izobraževalnih ustanov, vanj pa so vključeni strokovnjaki tako za judovsko zgodovino kot tudi za izobraževanje iz Hrvaške, Italije, Slovenije in Poljske.

S projektom nagovarjamo mlade, ki jih želimo vključiti v kulturo spominjanja, obenem pa jih tudi opolnomočiti, da se zavejo antisemitizma in se nanj odzovejo. Za doseg te ciljev smo projektni partnerji doslej organizirali usposabljanja za učitelje in dijake, ti pa so nato izvedli posebno spletno kampanjo proti sovražnemu govoru.

Knjižica, ki je pred vami, je naš najnovejši projektni izdelek. V njej so zbrane manj znane zgodbe žrtev holokavsta iz lokalnega okolja. Zgodbe so raziskali in zapisali dijaki, vključeni v projekt, za prevod v nacionalne jezike pa smo poskrbeli strokovni sodelavci projekta.

Izražena stališča in mnenja so izključno mnenja in stališča avtorjev projekta in ne odražajo stališč Evropske unije ali Izvajalske agencije za izobraževanje, avdiovizualno področje in kulturo (EACEA), zato Evropska unija in naročnik ne prevzemata odgovornosti za njihovo vsebino.

Raziskane zgodbe s Hrvaške

ZGODBA OTTI BERGER

Otilija Ester Berger (pozneje je uporabljala skrajšano ime Ottili) se je rodila 4. oktobra 1898 ob 4. uri zjutraj. Njena rojstna vas Vörösmart v južni Baranji je tedaj spadala pod Madžarsko, danes pa je to kraj Zmajevac v Republiki Hrvaški. Oče Lajos Berger je bil rojen v Trpinji in je bil trgovec, mama Ida Krausz pa je bila rojena v Laskafaluju (današnji Čeminac). Že v otroštvu je zaradi bolezni ali zdravniške napake v pretežni meri izgubila sluh.

ŠOLANJE. Osnovno šolo je zaključila v rojstni vasi, višjih šest razredov dekliške šole pa je obiskovala na Dunaju in jih zaključila z odličnim uspehom. Leta 1921 se je vpisala na Kraljevo akademijo za umetnost in umetno obrt v Zagrebu in se na njej šolala do leta 1926.

Izguba sluha je bila zanjo vse življenje precejšnja ovira, a se je z njo naučila živeti. Najpogosteje je besede brala s sogovornikovih ustnic, pozneje je uporabljala tudi slušni aparat. Njen materni jezik je bila madžarščina, nemščine pa se je naučila v otroštvu.

BAUHAUS. Decembra 1926 je Ottili odšla v Dessau in tam januarja 1927 začela obiskovati šolo Bauhaus. Pripravljalni tečaj je opravila pod mentorstvom Lászla Moholya-Nagya in Vasilija Kandinskega. Opisana je bila kot »ena najbolj nadarjenih študentk delavnice tkanja v Dessauu«. Med študijem na Bauhausu je kot ena od utemeljiteljic eksperimentalnega pristopa k tekstilu eksperimentirala tako z metodologijo kot tudi z materiali, tudi s sintetiko, namenjeno za masovno proizvodnjo. Prizadevala si je tudi za avtorsko prepoznavnost svojega dela. Kot oblikovalka tkanega tekstila si je želela ustvariti ime, kar je bilo na področju industrijske proizvodnje tekstila precej nenavadno. Šla je še dlje in svoja dela začela podpisovati z malima začetnicama »o.b.«. Leta 1932, ko je pripravljala dizajn za podjetje Wohnbedarf AG, si je v strahu, da bi se avtorstvo njenega dela v velikem oblikovalskem podjetju izgubilo, prizadevala za ustrezno priznanje avtorskega dela. Zahtevala je, da se k njenim prototipom doda ime »Ottili Berger-Stoffe« (Blago Ottili Berger); njena zahteva je bila pozneje odobrena. Ob nenehnih prizadevanjih za priznanje je Ottili za nekatere svoje tkanine zahtevala tudi odobritev patenta. Pravzaprav je bila edina tkalka iz Bauhauusa, ki je sploh vložila zahteve za pridobitev patentov za svoje dizajne.

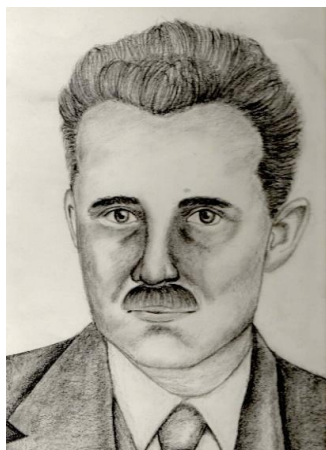
DRUGA SVETOVNA VOJNA. Leta 1932 se je Bauhaus preselil iz Dessaua v Berlin. Tam je deloval vsega pol leta, saj so ga nacionalsocialisti, ki so v začetku leta 1933 prišli na oblast, kmalu razglasili za »zatočišče judovsko-marksističnih umetnikov« in zaukazali njegovo zaprtje. Čeprav je Ottili skušala pridobiti patente za tri svoje izume, ji je uspelo patentirati le dva: enega v Nemčiji leta 1934 in drugega v Londonu leta 1937. Zaradi svojih judovskih korenin v Nemčiji pod nacistično vladavino ni smela več delati, zato se je leta 1937 preselila v London. Tam se je preživljala z občasnimi naročili za oblikovanje, vendar so ji okvara sluha in jezikovne omejitve precej otežile življenje v Angliji. V nekaj letih ji je uspelo patentirati eno svojo tkanino, priznanja pa ni mogla dobiti, ker so jo v Angliji imeli za Nemko.

DOMA V ZMAJEVCU. Prijatelji so Otti opozarjali, naj zaradi ustaških predpisov ne hodi iz Anglije, vendar se je zaradi materine bolezni avgusta 1938 kljub vsemu vrnila v Zmajevac. Kako je Otti Berger živela v letih od septembra 1938 do septembra 1941, lahko izvemo iz njenih pisem življenjskemu sopotniku Ludwigu Hilberseimerju.

AUSCHWITZ. Otti je veliko časa preživela ob bolni materi, ki je marca 1944 umrla za rakom. Tri mesece kasneje so se začele deportacije Judov z območja Baranje. Člani družine Berger so se morali maja 1944 zglasiti v zaporniškem taborišču v Mohaču. Kmalu za tem so bili deportirani v uničevalno taborišče Auschwitz. Točen datum Ottine smrti ni znan. Verjetno so jo ubili že leta 1944, ko je bila stara 46 let, še posebej zato, ker je zaradi gluhosti veljala za invalidko.

PO OTTI BERGER. Otti Berger je zaradi različnih patentov za dizajn s svojim delom vplivala na vso Evropo. Svoja dela je objavljala v časopisih, kot so *Der Konfektionär*, nizozemski večjezični časopis *International Textiles*, švedski časopis *Spektrum* in časopis *Domus*. Povezala se je tudi z nizozemskim tkalskim podjetjem De Ploeg, ki je njene dizajne prodajalo tovarnam pohištva, ki so izdelovale blago za veleblagovnice De Bijenkorf in Metz & Co. Bauhausovci so v svojih spominih pripovedovali o Otti kot o veseli osebi, ki je imela rada zabave in ples, in prijateljici, ki je bila polna življenjskega elana.

ZGODBA KAMILA FIRINGERJA

Kamil Firingar, rojen 20. februarja 1893 v Daruvarju, je pustil neizbrisen pečat v hrvaškem športu in arhivistiki. Oče Fran Firingar je bil učitelj in državni šolski nadzornik, mama Slavka Šegec pa je bila po rodu iz Osijeka.

ŠOLANJE. Obiskoval je Kraljevo veliko gimnazijo v Osijeku in tam maturiral leta 1911. Vpisal se je na Pravno fakulteto v Zagrebu, študij pa je prekinila prva svetovna vojna. Vpoklican je bil v vojsko; od leta 1914 se je bojeval na bojiščih v Srbiji, Italiji in Rusiji. Po vojni je zaključil študij prava v Zagrebu in Gradcu. Od leta 1922 dalje je živel v Osijeku. Odprl je odvetniško pisarno in v njej delal vse do leta 1948.

DRUGA SVETOVNA VOJNA. Leta 1940 je bil mobiliziran v 9. artilerijski polk v Zaječarju, od leta 1941 pa je nadaljeval z odvetniškim delom vse do druge mobilizacije septembra 1942, ko je bil vpoklican v Tehniški oddelek Drugega domobranskega zbirnega območja v Brodu. Leta 1943 je pristal v nemškem ujetništvu, leta 1944 pa je že sodeloval s partizani, zaradi česar je bil januarja naslednje leto obsojen in zaprt v policijskem zaporu v Brodu.

POKLICNA POT. Leta 1948 je Odvetniška zbornica v Zagrebu izdala odločbo, s katero je Firingarja razrešila kot odvetnika, saj je bil premeščen v državno službo: imenovan je bil za arhivista in direktorja. Kamil Firingar je avtor več kot 400 razprav in predavanj o osiješki in slavonsko-baranjski zgodovini. Za arhivsko stroko je ustvaril številne vodnike po arhivskem gradivu z opombami. Zbral je veliko dokumentacije o v vojni izginulih osebah (dnevnik iz obeh svetovnih vojn). Arhivisti v osiješkem arhivu še danes uporabljajo njegove zabeležke. Zelo aktiven je bil tudi v planinstvu: ustanovil je Planinsko društvo Jankovac in leta 1925 postal njegov predsednik.

REŠITEV DRUŽINE FISCHER. Leta 1942, ko je bil Kamilo Firinger še odvetnik, je rešil judovsko družino Fischer. Nekaj okoliščin o reševanju izvemo iz pripovedovanja Darka Fischerja, enega od preživelih članov omenjene družine. Darko sam se sicer ne spominja veliko, saj je bil tedaj še otrok, je pa veliko stvari izvedel pozneje od ostalih članov družine. Oče je zbežal na Madžarsko, da bi si rešil življenje, Darko pa je pozneje z mamo in sestro odšel v neko vas v Bosni, kjer je bil njegov stric zdravnik. Ko so postajali spopadi na severu Bosne vse intenzivnejši, se je družina leta 1942 vrnila v Osijek. Vendar pa je bilo življenje v tem mestu za Jude prenevarno, zato je družina poiskala varnejše zatočišče. In prav leta 1942 je Kamilo Firinger družini priskrbel dokumente in koristne kontakte, ki so trem članom družine Fischer omogočili, da se je zatekla na Madžarsko. Čeprav tudi na Madžarskem položaj Judov ni bil ugoden, so dokumenti, ki jih je priskrbel Kamilo Firinger, družini Fischer zelo pomagali.

Kamilo Firinger je umrl v Osijeku 21. marca 1984.

24. januarja 2023 je v Osijeku potekala slovesnost, na kateri so hčeri in vnukom Kamila Firingerja predali **listino pravičnika med narodi**. Kamilo Firinger je postal 130. hrvaški pravičnik, ki mu je bilo podeljeno to priznanje.

ZGODBA OSCARJA NEMONA

Oscar Nemon (Neumann) se je rodil 13. marca 1906 v Osijeku v judovski družini kot drugi od treh otrok Eugenije in Mavra Neumanna. Oče je umrl, ko je bil Oskar star devet let.

ŠOLANJE. Oskar je že zelo zgodaj pokazal veliko likovno nadarjenost. Po osnovni šoli je zaključil še deško realno gimnazijo, na kateri je maturiral leta 1924.

KIPARSTVO. Posebnost njegovih kipov je bila v tem, da je bil v njih sposoben prikazati fizične značilnosti modelov, obenem pa tudi globlje razumevanje njihovih čustev in biti. Ustvarjal je večinoma portrete. Kmalu po maturi je Oskar s finančno podporo mesta Osijek odšel na Dunaj, da bi tam pridobil formalno umetniško izobrazbo. A na Dunaj je prispel prepozno, saj se je študij že začel, vpisne kvote pa so bile že zapolnjene, zato je najprej odšel v studio cenjenega dunajskega kiparja Antona Hanaka. Leta 1925 je odpotoval v Pariz in obiskal veliko mednarodno razstavo sodobne dekorativne in industrijske umetnosti, istega leta pa je nato odpotoval še v Bruselj. Oktobra 1925 se je tam vpisal na Kraljevo akademijo za likovno umetnost. Bil je izjemno nadarjen, zato so ga na akademiji sprejeli neposredno v tretji letnik študija kiparstva. Njegova prava umetniška kariera se je začela prav v Bruslju. Prvo delo, ki mu je prineslo uspeh, je bila spominska plošča, posvečena ameriškemu pilotu Charlesu Lindberghu. Med nacistično okupacijo Belgije je bilo nekaj Nemonovih del uničenih in so se ohranila večinoma le v fotodokumentaciji. Leta 1931 se je Oscar Nemon vrnil na Dunaj. Tam mu je poziral Sigmund Freud, naredil pa je tudi nekaj doprskih portretov Freudovih študentov.

DRUGA SVETOVNA VOJNA. Oscar Nemon je leta 1936 odšel v London, hkrati pa je še naprej ustvarjal tudi v Bruslju. Zaradi naraščajočega antisemitizma se je bil primoran preseliti in tako se je nekaj let pred izbruhom druge svetovne vojne preselil v Veliko Britanijo. Tam je ob podpori bodoče soproge Patricie Villiers-Stuart in kiparke Jessie Stonor začel graditi uspešno kariero. V Londonu je imel lastni studio in mesto je postalo središče njegovega dela. Druga svetovna vojna je bila zanj obdobje hude osebne tragedije, saj so mama, brat, babica in skoraj vsa njegova širša družina umrli v holokavstu. Oskarjeve skice iz tega obdobja prikazujejo številne spominske podobe in prizore žalovanja.

KIPAR BRITANSKE POLITIČNE ELITE. Oscar Nemon je ostal v Veliki Britaniji do konca življenja, njegov ugled kiparja pa je rasel. Ustvaril je različne portretne kipe angleške politične in javne elite, na primer portrete kraljice Elizabete II., Winstona Churchilla in Margaret Thatcher. Od kraljice Elizabete II. je nekoč prejel naročilo za Churchillov portret. Pozneje je bil znan kot »Churchillov kipar«, pa tudi kot kipar britanske politične elite, vojnih herojev in kraljeve družine. Zanimivo je bilo Oscarjevo srečanje z Winstonom Churchillom v Marakešu leta 1951. Naključno srečanje se je razvilo v prijateljstvo, ki je botrovalo nastanku številnih premierjevih portretov. Med mnogimi Churchillovimi portreti je vsekakor najbolj prepoznaven tisti iz leta 1965, ki ga je Nemon ustvaril po naročilu britanske vlade ob premierjevi smrti. Bronasti odlitek danes stoji na levi strani v preddverju spodnjega doma britanskega parlamenta. Leta 1967 je Oscar dobil studio v kraljevi palači St. James v Londonu. V zadnjih letih življenja je imel samostojno razstavo z naslovom »Skulpture našega časa« (izvirno: Sculptures of Our Time).

Oscarjevo delo »**Mati in otrok**« je spomenik Judom iz Osijeka in Slavonije, žrtvam holokavsta. Spomenik je bil postavljen leta 1965 in ima obliko vitkega stebra, ki raste v poprsje matere, ki v zrak dviguje svojega otroka. Simboliko spomenika je pojasnil umetnik sam: »Moj kip ni nekakšen obtožujoči prizor, prav nasprotno, je podoba, ki izraža zanos in življenjsko vitalnost ter simbolizira večno težnjo Judov k človečnosti. Simbol materinstva je simbol, ki ga razume ves svet.« Oscar je spomenik, ki ga je naredil na povabilo Judovske skupnosti v Osijeku, v obliki mavčnega modela poklonil svojemu rojstnemu mestu. Bronasti kip danes stoji ob zgradbi Judovske skupnosti Osijek.

Oscar Nemon je umrl v Oxfordu 13. aprila 1985 v 79. letu starosti.

ZGODBA DARKA FISCHERJA

Darko se je rodil 2. januarja 1938 Alfredu in Margiti Fischer, roj. Szőke. Oče je bil odvetnik. Darko je skupaj s starejšo sestro Leljo otroška leta preživel v družinski hiši v Osijeku. Ob izbruhu druge svetovne vojne je bil star dve leti.

DRUGA SVETOVNA VOJNA. Po nastanku Neodvisne države Hrvaške (NDH) se je Darkov oče skrival v bolnišnici, v kateri je kot zdravnik delal njegov brat Otto. Ob koncu aprila je oče zaradi pravnega postopka za družino Pejačević odšel v Budimpešto. Prvi ukrep proti Judom v Osijeku je bila njihova preselitev iz centra mesta na obrobje. Oblastem so morali predati ves denar in dragocenosti. Družina Fischer je z daljnimi sorodniki zamenjala hišo in se odselila na obrobje mesta. Marca 1942 je bilo na desni strani ceste pred naseljem Tenja ustanovljeno zbirno

taborišče. Družina Fischer je tedaj s stricem Ottom odšla v Bosno. Tja je odšla večina judovskih zdravnikov, da bi tam zdravili endemični sifilis. Leta 1943 so se razmere poslabšale tudi v Bosni, zato so Otto Fischer in drugi zdravniki odšli v partizane. Otto je vojno preživel, a je leta 1948 umrl zaradi zapletov po operaciji kile.

Družina Fischer je leta 1943 zbežala iz Bosne in se vrnila v Slavonijo. Mama Margita je stopila v stik s Kamilom Firingerjem. Kamilo jim je omogočil varen prehod na nadaljnji poti do posestva grofa Kohanovskega na Madžarskem. S seboj so imeli potrdilo duhovnika, da so se spreobrili v krščansko vero. Pozneje so z grofove posesti zbežali, saj je bila njihova identiteta razkrita. Odšli so v Budimpešto in s pomočjo švedskega diplomata Raoula Wallenberga, ki je reševal Jude, našli zatočišče. Oče Alfred vojne žal ni preživel. Ubit je bil leta 1944 v pobojih Judov, ki so jih v Budimpešti izvajali pripadniki fašistične stranke Puščičasti križ.

VRNITEV V OSIJEK. Družina Fischer je po osvoboditvi Osijeka živela pri daljnih sorodnikih Josipu in Zdenki Fančović. Mama Margita je bila profesorica na gimnaziji, Darko in Lelja pa sta nadaljevala šolanje. Darko se je po končani gimnaziji vpisal na Elektrotehniško fakulteto v Zagrebu in tam tudi diplomiral, pozneje pa je opravil še magisterij in doktorat s področja računalništva. Delal je kot profesor na Elektrotehniški fakulteti v Osijeku. Bil je zelo aktiven član Judovske skupnosti Osijek, leta 2005 je postal njen dosmrtni častni predsednik. Še posebej se je angažiral v izobraževanju mladih o holokavstu.

Raziskane zgodbe s Poljske

ZGODBA O MIRIAM IN DRUŽINI BACHUL

Zgodba se je verjetno zgodila leta 1942, ko so se Nemci odločili, da bodo iz krakovskega geta v taborišča smrti deportirali še več Judov. Maria in Maks Glaser sta spoznala, da je življenje njune hčerke Sare ogroženo, preživetje družine v getu pa nemogoče. Edina rešitev je bila, da deklico spravita na »arijsko« stran. Stopila sta v stik z nekdanjo znanko Antonino Siwec in jo prosila za pomoč. Strinjala se je. Maria Glaser je hčerko v torbi skrivaj odnesla iz geta. Deklica je spala, ker ji je mama dala uspavalne tablete.

Hči Antonine Siwec je pripovedovala: »Čez nekaj časa je moja mama otroka odpeljala k svoji družini v Bystrej, verjetno zato, ker se je bilo med okupacijo na podeželju lažje skriti in dobiti hrano kot v velikem mestu. Šli sta skupaj z Miriam, moja mama ... je deklico nosila ... v naročju. Na železniško postajo sta šli ločeno, da ne bi pritegnili pozornosti. Mama se je pogosto

spominjala dramatičnega dogodka, ki se je zgodil med potjo na glavni postaji v Krakovu. Otrok je jokal, ker ga je nosila tujka; otrokova mati ... je ostala nekje zadaj. Ko sta šli mimo skupine železničarjev, je eden od njih, ki je pokazal na mojo mamo, glasno rekel: 'Glej, judovskega otroka nosi.' (Ljudje so bili takrat občutljivi na takšne situacije in so lahko brez težav prepoznali Jude, ki so iskali zatočišče). Mama se

je ustavila in jim ukazala, naj bodo tiho. Verjetno jih je celo napadla z dežnikom ali torbo. Ta obrambni refleks je bil učinkovit, saj so utihnili. Mogoče so tisti železničarji takrat spoznali nevarnost za otroka in to žensko. Zaradi varnosti sta mama z otrokom in Miriam v Bystrej potovali v ločenih vagonih.«

Maria (Miriam) Glaser je s hčerko kratek čas ostala v družinski hiši Bachulovih v Bystreju, pri starših Antonine Siwec, in se potem vrnila v krakovski geto. Sara je ostala v Bystreju v varstvu Ludwike in Stanisławe Bachul, Antonininih mlajših sester, Antonina pa se je vrnila v Krakov. Nepričakovan prihod tujega otroka bi lahko vzbudil nevarne sume. Družina Bachul je trdila, da je deklica, ki je živela z njimi, nezakonski otrok njihove hčere, ki živi v Krakovu. Otroka so obravnavali kot družinskega člana. Sara je svoje skrbnice klicala »babica« in »teta«.

Hči Antonine Siwec se spominja: »Vzgajali so jo kot lastnega otroka, povsod je hodila z družino, jemali so jo na polja, k sosedom, igrala se je z drugimi otroki. Deklica je z njimi hodila v cerkev in se učila molitev, kar je bilo nujno. Nemci so tudi tako ... prepoznavali judovske otroke. Manever, da otrok zna molitve in hodi v cerkev, je bil zelo znan ... Nekoč se je zgodilo, da je v hišo prišel gestapovec in preveril, ali poznajo osnovne katoliške molitve. Sara je molitve pravilno povedala in se tako izognila posledicam.«

Miriam je pristala v Auschwitzu, nato pa v taborišču Buchenwald; tam je dočkala osvoboditev. Po vojni je v Bystrej prišla po hčerko. Sara mame ni prepoznala in sprva ni hotela iti z njo, šele po dolgotrajnem prepričevanju je privolila. Miriam se je s hčerko naselila v Vroclavu. Kasneje sta se preselili v prehodno taborišče za razseljene osebe v Hofgeismarju v Nemčiji, potem pa sta odšli v Izrael.

ZGODBA KRYSTYNE BUDNICKE

Življenje Krystyne Budnicke je izjemna zgodba o preživetju, ki se začne v predvojni Varšavi. Rodila se je kot Hena Kuczer, kot osmi in najmlajši otrok v tradicionalni judovski družini. Oče Józef Lejzor je imel manjšo mizarško delavnico in družina je živela skromno. Krystynino srečno otroštvo se je tragično končalo z izbruhom vojne leta 1939, ko je bila stara le sedem let. Sprva je družina ostala v lastnem stanovanju v getu, a razmere so postale nevarne, ko so geto zmanjšali. Družina se je preselila v stanovanje na ulici Miła in tam se je začela njihova nočna mora. Krystyna je doživela aretacije in preiskave, ponoči, medtem ko so Nemci ropali stanovanje, pa se je skrivala v prezračevalnem jašku.

Julija 1942 sta bila dva Krystynina brata skupaj z ženama in otroki deportirana v taborišče Treblinka. Zaradi holokavsta se je Krystynin brat Rafał skupaj z družino odločil zgraditi bunker, da bi preživeli. Tam so zbrali nekaj hrane in zdravil – kar so našli v sestradanem getu. Pri bunkerju je bil najpomembnejši dostop do kanalizacije – zgradili so rov, ki jih je rešil, ko je bila med

vstajo v varšavskem getu požgana stanovanjska hiša, pod katero je bil bunker. Temperatura v bunkerju je bila zelo visoka, zato so, da bi se ohladili, vstopili v kanalizacijo, vendar so Nemci tja spustili strupene pline. Od približno 40 ljudi jih je po 16. maju 1943 [konec vstaje v varšavskem getu, ki se je začela 19. aprila 1943; op. prev.] v bunkerju ostalo le malo. Vanj so se vrnili bratje, ki so sodelovali v bojih, in stanje se je nekoliko izboljšalo. Zidovi so se ohladili, priskrbeli so vodo, tudi elektriko. Žal je hrane začelo zmanjkovati, zato so se odločili stopiti v stik z »arijsko stranjo«.

Nato se je v bunkerju zgodila še tragedija, ko je Rafał zaradi hude bolezni umrl, bunker pa so odkrili Poljaki, ki so iskali in plenili po ruševinah geta. Dva Krystynina brata, Izaak in Chaim, sta bila umorjena. V paniki so se starši in preostali bratje in sestre skrili v kanalizacijo, a po več dneh naporenega bega in stiskanja po ozkih hodnikih sta starša ugotovila, da nimata več moči za nadaljevanje, in sta tam ostala – za vedno.

Po devetih mesecih so iz bunkerja prišli Krystyna, svakinja Anka in dva brata. Kmalu zatem sta moška umrla. Življenje obeh žensk je postalo nenehno iskanje zatočišča, nenehno menjavanje kraja bivanja, da bi se izognili povračilnim ukrepom. Ob izbruhu varšavske vstaje [1. avgusta 1944; op. prev.] sta se znašli na Dobri ulici v skrbništvu družine Budnicki (po vojni je Krystyna prevzela njihov priimek). Med vstajo in neposredno po njej je bilo veliko ljudi iz Varšave preseljenih v nacistično zbirno taborišče v Pruszkowu, majhnem kraju v bližini Varšave. Tudi družina Budnicki je bila namenjena v to taborišče, gospod Budnicki pa se je ob tem zavedel, da bodo nato zelo verjetno preseljeni v Nemčijo. Da bi rešil Krystyno, jo je skrtil pri redovnicah, ki so skrbele za sirote in vodile nekakšno mobilno sirotišnico. Krystyna je z

njimi živela do konca vojne, s svakinjo Anko pa sta bili edini preživeli članici svoje razširjene družine.

Zahvaljujoč skrbi redovnic je Krystyna preživela težke čase in po vojni povedala svojo zgodbo. Pozneje je sodelovala pri številnih pobudah, povezanih s spominom na holokavst in izobraževanjem o njem. Zgodba o življenju Krystyne Budnicke ni le zgodba o preživetju, temveč tudi dokaz o moči človeškega duha in odločenosti preživeti kljub najtežjim okoliščinam. Njeno pričevanje je postalo pomemben del naše zgodovinske dediščine, opominja nas na tragedijo holokavsta in potrebo po tem, da se spominjamo teh dogodkov.

ZGODBA MIRE KRUM-LEDOWSKI

Mira se je rodila leta 1937 na Poljskem v mestecu Tłumacz [tudi Tlumach/Тлумач, Tołmacz ali Tovmach/Товмач, zdaj v Ukrajini; op. prev.]. Ko se je začela druga svetovna vojna, je bila stara dve leti in se je s starši preselila k babici na podeželje. Spominja se ga kot raja, z veliko okusne hrane in ljubezni.

Leta 1942 se je morala družina preseliti v geto v Tłumaczu. Nemški vojak jim je pokazal prostor, kjer so smeli sestiti. Z njimi je bilo še veliko ljudi. Mladi in močni moški so bili prisiljeni opravljati težko fizično delo. Mirin oče je iz službe prinašal kruh, a je bil star in je smrdel. Mira ga ni hotela jesti, a nekoč je bila tako lačna, da je na hitro pojedla en kos. Želela je še, a ko je vprašala mamo, je ta začela jokati, tako da je Mira nikoli več ni vprašala za več hrane. Ko se je začela likvidacija geta, je bila Mirina mama noseča. Oče je na podstrešju bližnje stavbe našel skrivališče. Novorojenega otroka sta morala ubiti, ker sta se bala, da bi jih našli. Mira je videla umreti več ljudi, ko je poskušala priti v

skrivališče. Povprašala je po babici in bratcu in starši so ji povedali, da je babica prišla na podstrešje, vzela otroka in odšla v sosedovo hišo. A to ni bilo res – njena babica je bila takrat v Belzcu in pozneje so jo ubili.

Potem so se vrnili v svoje prvotno bivališče, vendar so vedeli, da jih bodo tam sčasoma našli. Neke noči so iz geta pobegnili tako, da so zlezli pod bodečo žico. Na drugi strani je bil mož z vozom, ki so ga klicali »Medved«. Njegovega pravega imena ni poznala. Bil je zelo pogumen, da je med policijsko uro tam stal z vozom, saj bi ga lahko ubili. Odpeljal jih je v vas Beremiany in tam so živeli v majhni sobici s še dvema osebamama. Na božični večer se je gospodarica pretvarjala, da je bolna. Ko so vsi odšli k polnočnici, so lahko Mira in preostali prišli iz skrivališča in pojedli božično večerjo. Bilo je zelo tvegano, vendar je bilo prvič po dolgem času, da so jedli dobro hrano. Nekega dne so v hišo, v kateri se je skrivala družina, prišli Nemci, ker je neki Jud, ki ni hotel biti umorjen, Nemcem povedal za skrite ljudi. Vendar je družina Dwoliński povedala, da tam ni nikogar, in tudi njihova deklica se ni zlomila in je ves čas trdila, da tam ni nikogar. Nato je vojak potrkal po tleh, da bi slišal odmev, a začuda ni slišal ničesar. Mira še danes ne ve, kako je bilo to mogoče, a po tem dogodku so se morali odseliti.

Gospod Dwoliński jih je odpeljal v gozd. Zanje so bili to zelo težki časi. Skrivati so se morali pod listjem in iskati hrano. Nekega dne je oče rekel, da je našel človeka, ki jih bo skrtil. Do njegove hiše so prehodili dolgo pot. Mira in mama sta se morali skriti v grmovje, oče pa je šel k hiši in potrkal na vrata. Ko so se odprla, je ven stopil nemški vojak in Mirinega očeta ustrelil. Mama je hotela, da ubijejo tudi njiju, ker pa je bila Mira preveč prestrašena, skrivališča nista

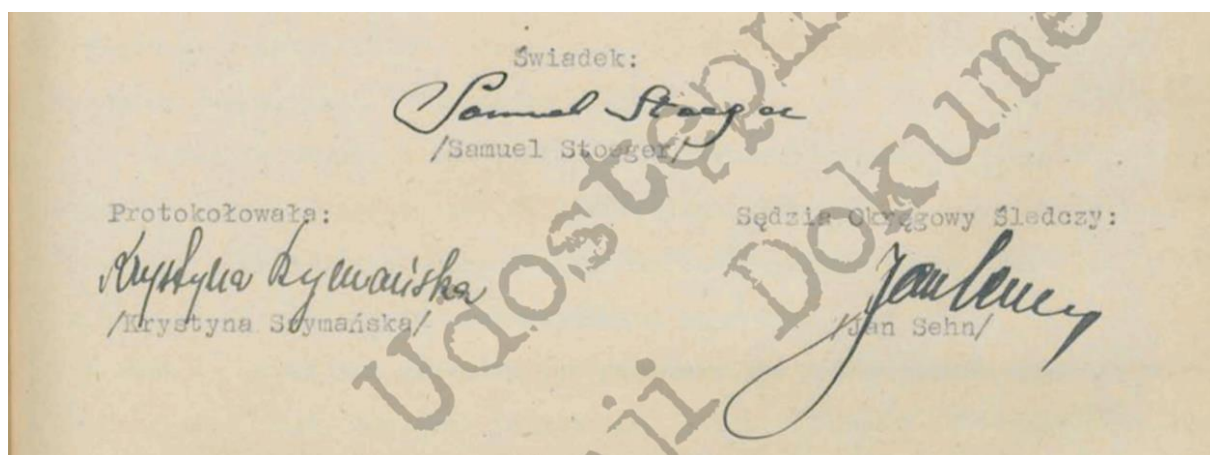
zapustili in nemški vojak ju ni našel. Mama ji je povedala novo zgodbo o njunem življenju, ki naj bi jo povedala vsem.

Selili sta se od hiše do hiše. Nekoč sta našli revno hišo, katere vrata so bila odprta. Ženska v hiši je rekla: »Gost v hiši, Bog v hiši.« Notri, za mizo, sta sedela njen sin in hčerka z obilo hrane. Gospa Działoszyńska jima je rekla, naj ostaneta v njeni hiši. Nekega dne je Mirini mami povedala, da ve, da sta Judinji, a vseeno želi, da ostaneta pri njej. Uspelo ji je celo pridobiti dokumente. Poleti je bilo v vasi veliko Nemcev. Nekoč je v hišo prišel nemški vojak in rekel, da bo ostal v sobi, ki je bila nekoč soba pokojnega moža gospe Działoszyńskiej. Rekel je, da je veterinar. Mira si ga je zapomnila kot vljudnega gospoda. Nekega dne, ko je Mirina mama delala, se je ta nemški vojak usedel k njej in začela sta se pogovarjati. Miri je rekel, naj mu sede v naročje, ona pa je odvrnila nekaj v jidišu, ker je zvenelo zelo podobno nemščini. Ko je nemški vojak to slišal, je odšel. Mama je Miri rekla: »Nekaj si rekla v jidišu, zdaj pa naju bo ta človek ubil.« Za Miro je bil to najhujši trenutek v celi vojni, saj je verjela, da bosta zaradi njene napake umrli. Toda nemški veterinar se je vrnil s kuverto in povedal, da je to pismo za njegovo ženo na Dunaju. Rekel je, da bo v primeru težav zanju poskrbela ona. Ko so v hišo prišli drugi nemški vojaki, je veterinar naročil Miri in mami, naj se skrijeta pod njegovo posteljo, in vojaki ju niso našli.

Po koncu vojne sta Mira in mama našli njenega strica, ki se je med vojno pridružil sovjetski vojski in ga je imela Mira zelo rada. Leta pozneje je Mira končala srednjo šolo in zapustila Poljsko. Delala je kot učiteljica. Želi si, da bi se ljudje spominjali vseh teh dobrih ljudi iz vojnih časov.

SAMUEL STOEGER V KRAKOVSKEM GETU

Med drugo svetovno vojno je nemška oblast v enem od okrožij Krakova ustanovila geto in ga ločila od preostalega mesta. Izdan je bil ukaz o preselitvi več kot petnajst tisoč Judov, ki so se morali namestiti v zgradbe, namenjene samo tri tisoč ljudem. V dveh letih se je geto z deportacijami ljudi v taborišča smrti postopoma zmanjšal.

Leta 1943 je bila sprejeta odločitev o likvidaciji geta [likvidacija je bila izvršena 13.–14. marca 1943; op. prev.]. Ljudi so postavili v kolono, matere so se bale za svoje otroke. Ženi Samuela Stoegerja, ki je bila z njim v getu, so takrat na silo odvzeli otroka. Ker se mu ni hotela odreči, je stopila iz kolone in bila za to hudo pretepena. Samuel Stoeger nikoli več ni videl ne nje ne otroka. Po nekaj dneh je v kupu prinesenih stvari prepoznal ženin plašč in oblačila njenega otroka.

Samuel je bil po likvidaciji krakovskega geta interniran v delovno taborišče v Płaszóvu, od tam pa so ga nekaj mesecev pozneje premestili v delovno taborišče v kraju Pionki. Konec julija 1944 je bil deportiran v koncentracijsko taborišče Auschwitz, od tam pa v njegovi satelitski delovni taborišči, najprej v Gleiwitz in nato v Blechhammer. Tu je 18. januarja 1945 dočkal osvoboditev.

Raziskane zgodbe iz Italije

ZGODBA DONATELLE LEVI

Življenje

Rodila se je leta 1939 v judovski družini. Otroštvo je preživela zaprta v stanovanju v Rimu, da bi ušla pred nacisti. Tam je spoznala, da je drugačna od ljudi okoli sebe. Vse življenje je slikala in je znana kot ena najboljših slikark svojega časa v severni Italiji.

Strast

Že v mladosti je začela slikati, v svet umetnosti pa je vstopila v petdesetih letih 20. stoletja. Po ločitvi od moža se je osvobodila vezi in je še več slikala. Ustvarila je likovno razstavo s serijo »Mravlje«, da bi z njo prikazala družbo, v kateri vladata denar in skopuštvu. Po končani slikarski karieri se je odločila za študij psihologije in pomoč drugim ljudem. Nekaj njenih slik so leta 2017 našli v Veroni, zadnja njena razstava pa je

bila pripravljena leta 2019. Donatella Levi je umrla leta 2022 v Veroni.

Lokalni časopis

Eden najpomembnejših lokalnih časopisov v Veroni *Corriere del Veneto* je ob smrti Donatelle Levi o njej objavil članek [avtorja Lorenza Fabiana; op. prev.]. V nadaljevanju objavljamo le tiste dele članka, ki se nanašajo na Donatellino življenje, da bi bolje razumeli njeno zgodbo.

Biografija: rojena v judovski družini

Rodila se je leta 1939 v Veroni v judovski družini (dedek Virginio Bassani je bil ugleden odvetnik za področje delovnega prava). Njeno življenje je bilo zaznamovano z diskriminacijo; italijanski rasni zakoni so bili sprejeti 15. novembra 1938 in od tega dne naprej nič ni bilo tako kot prej. »Nismo bili več varni, zato se je družina leta 1942 odločila zapustiti Verono. Najprej smo našli zatočišče v Toskani, nato v Rimu. Potem pa smo se razšli.

Strici in bratrance družine Levi so poskušali pobegniti v Švico. Bili so izdani, pristali so v rokah Nemcev in bili deportirani v Auschwitz; tam so umrli. Sestrična Luisa je morala na marš smrti od Auschwitza do Bergen-Belsna. Nekaj dni pred koncem vojne je izgubila življenje. Mi pa smo živeli z novo identiteto. Oče se je skril v samostan, mama ni bila več Renata, ampak Claudia. Jaz sem postala Maria Bianchi in krstili so me, da bi mi rešili življenje. Da sem preživela, sem morala biti to, kar nisem bila. Živela sem popolnoma na skrivaj, skrita do konca vojne. Dihala sem tesnobo in strah, moje otroštvo je bilo skrivališče.«

Vrnitev v mesto po osvoboditvi izpod nacifašizma

Ko se je po osvoboditvi izpod nacifašizma z družino vrnila v Verono, je na šoli Agli Angeli na vprašanje, kako ji je ime, odgovorila: »Želite izvedeti moje pravo ali lažno ime?« Leta 2010 je to vprašanje postalo naslov knjige, ki pripoveduje njeno dramatično zgodbo. Donatella Levi je bila umetnica, naslikala je več kot dvesto slik (»Nehala sem pri 33. Umetnost je bila zelo

pomembna sestavina mojega življenja.»), ki so končala na podstrešju. Odločila se je, da je po dolgem času napočil trenutek, da jih spet postavi na svetlo: vse skupaj je z nečakom Davidejem potrpežljivo razvrstila in popisala. Slikanje ji je odprlo vrata likovne terapije, s katero je otrokom pomagala pri izražanju in dialogu. Leta 1974 je v Veroni odprla atelje, prvi v Italiji. Bila je psihoterapevtka, nato je delala tudi kot psihoanalitičarka; vedno je bila korak pred drugimi. Borila se je za pravice žensk, leta 1988 pa je ustanovila Abiemme, združenje otrok, ki so bili žrtve nasilja (delovalo je do leta 1994). Aktivna je bila tudi na družbenih omrežjih: »Facebook mi pomaga razumeti, kam gre ta svet. Toliko smo se trudili, da smo ga odprli, politična propaganda pa ga zdaj zapira,« je zagrenjena komentirala. Danes bi se morala dobiti na pogovoru o naslednjih volitvah. Prepričan sem, da bi mi rekla isto.

ZGODBA MAGDE BODNER

Življenje

Magda Bodner je bila hči Majerja [tudi Mayer; op. prev.] Bodnerja in Rose Sass. Rojena je bila v Caprinu Veroneseju (Verona) 10. januarja 1942. Starši so bili poljske narodnosti. V koncentracijsko taborišče Auschwitz je bila deportirana 5. aprila 1944. Tja je prispela 10. aprila 1944 in bila še isti dan ubita.

Magdin oče Majer je bil trgovec s Poljske, mati Rosa Sass pa šivilja z Dunaja, oba Juda. Kaj ju je pripeljalo v Italijo, ne vemo, vemo pa, da sta bila v Italiji leta 1938, ko so bili razglašeni rasni zakoni, in da sta bila sprva zaprta v koncentracijskem taborišču v provinci Cosenza, septembra 1941 pa premeščena v Caprino Veronese, kraj

blizu Gardskega jezera, kjer se jima je 10. januarja 1942 rodila Magda. Tu je družino sprejela majhna skupnost. Magda je obiskovala šolo, ki so jo vodile redovnice, njena mama pa je medtem lahko delala kot šivilja.

Za Jude pa se je položaj kmalu poslabšal: 30. novembra 1943 so vse Jude v Caprinu zbrali in odpeljali v taborišče Fossoli. 5. aprila 1944 so jih deportirali v Auschwitz. Tja so prispeli 10. aprila 1944. Istega dne so Magdo, staro komaj dve leti, odpeljali v plinsko celico in jo ubili.

Pomen pripovedovanja Magdine zgodba

Žal je bilo življenje Magde Bodner zelo kratko in več podatkov o njej in njeni družini ni bilo mogoče zbrati. Kljub temu sva se odločila, da njeno zgodbo vseeno poveva kot primer tragične usode male deklice in njene družine ter da pomagava pri ozaveščanju o lokalni zgodovini Verone in njene okolice, ki je pri nas skoraj nihče niti ne pozna. Magdina zgodba je zato bila in še vedno je pomembna za Verono in njene prebivalce.

Modello B

Cognome **Bodner**

Nome **Rosana**

Sesso **FEMMINILE** - figlia di **Mejlex**

e di **Sass Rosa** Razza **Ebraica**

nata a **Cabrimo Versese**

il **10 Gennaio 1942** (N. **4** P. **1** S. **A**)

stato civile: **nubile - coniugata addi**

in _____ (N. _____ P. _____ S. _____)

con _____

ZGODBA RITE ROSANI

Fašizem v šoli

Na arhivski fotografiji, ki smo jo proučevali, lahko vidimo mlado Rito, fotografirano s svojim razredom, v katerem so bila izključno dekleta. Opaziti je, da vsa dekleta nosijo enotno šolsko uniformo, razen Rite in še ene sošolke, ki nimata kravata. Na kravati sta bila našita fašistični simbol in znak šole. Rita kravate ni nosila, ker je bila Judinja.

Rita Rosani se je že v mladosti soočila z diskriminacijo, ki jo je izvajala fašistična stranka, kot je razvidno s fotografije: razlika je v šolski uniformi, katere del sta bili tudi kravata in broška z Mussolinijevim obrazom in ki ju na uniformi Judov ni bilo.

Zakon o diskriminaciji, ki se je navezoval na šolsko okolje in ki je uvedel suspenz judovskih učiteljev ter prepovedal vpisovanje judovskih učencev v fašistične šole, je bil objavljen v časopisu *Il Piccolo delle ore diciotto*.

Sinagoga

Sinagoga je kraj, kjer se Judje obračajo k nebesom, prav tako pa tudi proučujejo sveta besedila. V majhnih in revnih skupnostih diaspore je nekoč služila tudi kot začasno zavetišče: mimoidočega tujca so povabili, da je tam prenočil.

Rasni zakoni

Sinagoga je bila torej za Jude zelo pomemben bogoslužni prostor z močnim simbolnim pomenom in fašisti so se tega dobro zavedali. Z uveljavitvijo rasnih zakonov leta 1938 se je italijanski antisemitizem dejansko še bolj radikaliziral in ljudje so začeli na zidove sinagog pisati sporočila, polna žalitev in groženj s smrtjo judovski skupnosti. Rita Rosani je bila leta 1938 stara 18 let, in ko je ta sporočila videla z očmi odraslega človeka, se je še bolj zavedala njihove resnosti.

Italijanski planinski center

Velik »črni madež«, ki teži zgodovino italijanske planinske zveze [v letih 1938–1945 imenovane center, it. *centro*; op. prev.], je čistka judovskih članov, izvedena leta 1938, še pred uveljavitvijo rasnih zakonov. V enem od časopisov lahko preberemo: »Iz planinskega centra so odstranili tudi judovske člane. Obveščeni smo bili, da je tudi tržaški odsek italijanskega planinskega centra hitro in radikalno osvobodil svojo skupino elementov judovske rase.«

Med ljudmi, ki jih je center diskriminiral, je bila tudi Rita Rosani. Rada je hodila v hribe in je bila zelo navdušena nad gorami.

Rita je živela običajno življenje, tako kot vsa dekleta. Imela je fanta, ime mu je bilo Giacomo Nagler, a je bil znan tudi po vzdevku Kubi. Živela sta srečno in mirno, dokler ni bil Giacomo leta 1944 z družino deportiran v Auschwitz. Rita se je morala znova soočiti s krivico in diskriminacijo nacifašizma, tokrat glede svojega čustvenega življenja.

Polkovnik S. M. Ricca

8. septembra 1943 [ob kapitulaciji Italije; op. prev.] je bilo v Trstu le še 2300 Judov. Častnik Umberto Ricca, ki se je vrnil iz Rusije, je rekel, da se noče predati Nemcem. »V Trstu imamo 40.000 mož in prebivalstvo je z nami. Samo ukažimo streljati. Zakaj bi obupali?«

V vojašnici je Ricca razdelil orožje, vendar je general Esposito moče prisilil, da so se umaknili. Ricca se je Nemcem uprl. Srečal je skupino razseljenih Judov. Med njimi je bilo »dekle z bakreno rdečimi lasmi, božja jeza«. To je bila Rita Rosenzweig/Rosani, »ki se je zaljubila v čednega preoblečenega polkovnika in postala partizanka«.

Monte Comun

Štirje partizani so ustanovili ilegalno skupino, imenovano »Aquila«. Po enem letu delovanja jih je bilo že 15; njihova baza je bila kočna na Monte Comunu, ki stoji nad dolino Stallavena. Tam sta leta 1944 v oboroženem spopadu umrla Rita Rosani in Dino Degani, eden od članov skupine.

Nagrobnik Rite Rosani na judovskem pokopališču v Veroni

Vzdolž ulice Via Badile v predelu Verone, imenovanem Borgo Venezia, visoko obzidje z zavidljivo zaupnostjo varuje pokopališče veronske judovske skupnosti, ki je v mestu prisotna že več kot šest stoletij. Pokopališče je bilo zgrajeno leta 1855 na zemljišču, ki ga je zapustila družina Forti, zasnoval pa ga je inženir Gemma. Pokopališče ni samo zasebno grobišče, ampak eno glavnih mest identifikacije skupnosti.

Pred današnjim judovskim pokopališčem so bila v Veroni še tri judovska pokopališča, ki so si sledila skozi stoletja. O prvem, ki je bilo v uporabi že v srednjem veku, pričajo le pisni viri. Drugo pokopališče, imenovano Campo Fiore, je delovalo od konca 16. do 18. stoletja. Ležalo je med današnjima cestama Via S. Francesca in Via dell'Artigliere. Tretje pokopališče je bilo po zapolnitvi drugega urejeno pri Porta Nuova.

Spomenik za Rito Rosani in medalja časti

Po vojni je bila Rita posmrtno odlikovana z več odlikovanji, po njej pa so poimenovali tudi več javnih prostorov in zgradb. Najpomembnejše priznanje je bila zlata medalja za junaštvo v vojni, ker se je borila ob strani partizanov in živela življenje borca za osvoboditev Italije izpod

nadvlade nacifašistov. Kot zadnja v svojem polku se je borila vse do konca, ne da bi se predala, in je padla na bojišču za osvoboditev domovine (Monte Comun, 17. 9. 1944). Na kraju, kjer sta umrla s soborcem, poveljnikom Dinom Deganijem, jima je bil kot priznanje za njuno žrtev in v njun spomin postavljen spomenik.

Viri in literatura

Hrvaška

- *Dr. Kamilo Firingler, arhivist i povjesničar*, Državni Arhiv u Osijeku, Muzej Slavonije, Osijek, 2005.
- Alfred Fischer, *Još nekoliko dana, Budampeštanski dnevnik 1944.*, Disput, Zagreb, 2022.
- Mária Varga, *Ég és föld között – Berger Otti, a vörösmarti textilművész*, Pro Pannonia Kiadó Alapítvány, Pécs, 2017.
- Antonija Mlikota, *Otti Berger – hrvatska umjetnica iz Tekstilne radionice Bauhausa*, <https://hrcak.srce.hr/file/97674> (19. 2. 2024).
- Enes Quien, *Baranjci u Bauhausu*, Matica Hrvatska, <https://www.matica.hr/vijenac/736/baranjci-u-bauhausu-33200/> (19. 2. 2024).
- Dalibor Prančević, *Zanemareni kipar Oscar Nemon*, <https://hrcak.srce.hr/file/292097> (19. 2. 2024).
- *Oscar Nemon: memoari, eseji, osvrti i zapisi / Oscar Nemon: memoirs, essays, reviews and records*, Muzej likovnih umjetnosti, Osijek, 2016.
- Daniel Zec, *Danica Pinterović, Oscar Nemon i spomenik osječkim i slavonskim Židovima – žrtvama Holokausta*, <https://hrcak.srce.hr/clanak/310190> (19. 2. 2024).
- *Židovski biografski leksikon* (radna verzija), geslo: Nemon, Oscar (Neumann, Oskar), <https://zbl.lzmk.hr/?p=1427> (19. 2. 2024).
- *Darko Fischer, 82 godine*, Museum of Personal Stories, <https://muzejosobnihprica.com/darko-fischer/> (19. 2. 2024).
- *Darko Fischer, Kako su me spasili*, <https://documenta.hr/wp-content/uploads/2021/12/Darko-Fischer-Kako-su-me-spasili.pdf> (19. 2. 2024).
- *Zlata Živaković-Kerže, Stradanja i pamćenja. Holokaust u Osijeku i život koji se nastavlja (Prilozi za proučavanje povijesti Židova u Osijeku)*, https://zo-osijek.hr/wp-content/uploads/2016/12/ISBN_953-6659-24-7.pdf (19. 2. 2024).

Slike

- Fotografija Otti Berger, The Bauhaus Kooperation, <https://bauhauskooperation.com/wissen/das-bauhaus/koepfe/biografien/biografie-detail/person-76> (19. 2. 2024).
- Portret Kamila Firinglerja, risba Nere Tost
- Fotografija Oscarja Nemon, Wikimedia, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Oscar_Nemon,_1954.jpg (19. 2. 2024).
- Fotografija Darka Fischerja, Museum of Personal Stories, <https://muzejosobnihprica.com/darko-fischer/> (19. 2. 2024).

Poljska

- *Relacja Marii Fijał*, Polin Museum, Polish Righteous, <https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/relacja-marii-fijal> (27. 3. 2024).
- *Historia pomocy - Rodzina Działoszyńskich*, Polin Museum, Polish Righteous, <https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/historia-pomocy-rodzina-dzialoszynskich> (29. 2. 2024).
- *Mira Krum-Ledowski*, Grodzka Gate – NN Theatre, <https://teatrnn.pl/historiamowiona/swiadcowie/mira-krum-ledowski/> (27. 3. 2024).

- *Stanisław and Ludwika Bachul and their children*, Memory and Identity, International Information Center, <https://pamiecitozsamosc.pl/en/stanislaw-and-ludwika-bachul-and-their-children> (27. 3. 2024).
- *Krystyna Budnicka*, Warsaw City Council, <https://um.warszawa.pl/waw/radawarszawy/-/krystyna-budnicka> (27. 3. 2024).
- *Krystyna Budnicka, Z calej mojej rodziny przeżyłam tylko ja*, Collection of Polin Museum: Oral History on YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=nhDSKCCD32o> (27. 3. 2024).
- *Historia Fabryki Emalia Oskara Schindlera*, Museum of Krakow, <https://muzeumkrakowa.pl/oddzialy/historia-3> (27. 3. 2024).

Slike

- Podpis Samuela Stoegerja, Witold Pilecki Institute of Solidarity and Valor, 39–45 Chronicles of Terror, <https://www.zapisyterroru.pl/dlibra> (Search testimonies: Samuel Stoeger; 27. 3. 2024).
- Fotografija Mire Krum-Ledowski, Grodzka Gate – NN Theatre, Oral History Workshop, <https://teatrnn.pl/historiamowiona/swiadkowie/mira-krum-ledowski/> (27. 3. 2024).
- Fotografija Krystyne Budnicke, Warsaw City Council, <https://um.warszawa.pl/waw/radawarszawy/-/krystyna-budnicka> (27. 3. 2024).
- Fotografija družine Bachul, Polin Museum, Polish Righteous, <https://sprawiedliwi.org.pl/pl/historie-pomocy/relacja-marii-fijal> (27. 3. 2024).

Italija

- Lorenzo Fabiano, Donatella Levi è morta: cambiò nome per sfuggire alla Shoah, *Corriere del Veneto – Corriere della sera*, 20. 2. 2022, https://corrieredelveneto.corriere.it/verona/cronaca/22_settembre_20/donatella-l-evi-morta-cambio-nome-sfuggire-shoah-0258ab74-3908-11ed-8da2-74484731b064.shtml (29. 2. 2024).
- *Bodner Magda*, Da Verona ai lager, <https://daveronaailager.com/bodner-magda/> (29. 2. 2024).
- Maria Vittoria Adami, Il lager della piccola Magda deportata e uccisa a 2 anni, *L'Arena*, 26. 1. 2021, <https://www.larena.it/territorio-veronese/citta/il-lager-della-piccola-magda-deportata-e-uccisa-a-2-anni-1.8455372> (29. 2. 2024).
- Mario Setta, *Rita Rosani, L'ebrea partigiana*, Campocasoli.org, <https://www.campocasoli.org/rosani/> (29. 2. 2024).
- *Jewish Cemetery of Verona*, <https://www.visitjewishitaly.it/en/listing/cemetery-of-verona/> (29. 2. 2024).

Slike

- Fotografija Donatelle Levi v mladih letih, L'Ansa dell'Adige, <https://www.ansadelladige.it/2019/06/03/donatella-levi-il-nome-vero-e-il-nome-falso/> (29. 2. 2024).
- Fotografija Donatelle Levi v zrelih letih, Telenuovo, <https://tgverona.telenuovo.it/attualita/2022/09/19/addio-a-donatella-levi-anima-e-memoria-della-shoah-video> (29. 2. 2024).
- Fotografija Magde Bodner, Da Verona ai lager, <https://daveronaailager.com/bodner-magda/> (29. 2. 2024).

- Potrdilo o rojstvu Magde Bodner, L'Arena, <https://www.larena.it/territorio-veronese/citta/il-lager-della-piccola-magda-deportata-e-uccisa-a-2-anni-1.8455372> (29. 2. 2024).
- Fotografija Rite Rosani, Campocasoli.org, <https://www.campocasoli.org/rosani/> (29. 2. 2024).
- Fotografija Rite Rosani s sošolkami, Archivio Dedanero
- Naslovnica časopisa *Il piccolo delle ore diciotto* z dne 2. septembra 1938, Il Piccolo – Archivio Storico 1881-2010, <https://archivio.ilpiccolo.it/sfoglio/> (29. 2. 2024).

Besedila: dijaki Tehnične šole in naravoslovne gimnazije Ruđerja Boškovića v Osijeku, Srednje šole Bolesława Limanowskega v Varšavi in Visokošolskega zavoda Galilea Ferrarisa in Enrica Fermija v Veroni

Uvod: Hrvoje Mikulić

Redakcija besedil in prevod v nacionalne jezike: Hrvoje Mikulić in Ozana Vignjević (hrvaščina), Małgorzata Zasuńska, Sylwia Grzegorzewska in Edyta Ratajczak (poljščina), Anna Schena, Patrizia Caolo in Roberto Pistoso (italijanščina), Marjetka Bedrač in Domen Kodrič (slovenščina)

Publikacijo sta uredila Hrvoje Mikulić in Marjetka Bedrač.

© 2024, vse pravice pridržane

Projekt UNITED je financiran s strani Evropske unije. Izražena stališča in mnenja so izključno mnenja in stališča avtorjev projekta in ne odražajo stališč Evropske unije ali Izvajalske agencije za izobraževanje, avdiovizualno področje in kulturo (EACEA), zato Evropska unija in naročnik ne prevzemata odgovornosti za njihovo vsebino.